

VÝVOJ JAZYKOVĚDY PO ROCE 1970

GERHARD HELBIG

ACADEMIA

GERHARD HELBIG

VÝVOJ JAZYKOVĚDY PO ROCE 1970

Z němčiny přeložili, doslovem, poznámkami, rejstříky
a soupisem vybraných německo-českých ekvivalentů
opatřili Jiří Nekvapil a Jana Holšánová

Schváleno rozhodnutím rektora Univerzity Karlovy,
čj. 5335/90 ze dne 5. 6. 1990, jako vysokoškolská
příručka pro studenty filozofické fakulty UK,
studijního oboru lingvistika.

Academia Praha 1991

čas atd.) (srov. HEIDOLPH, 1972, 62n.) – nebo při určování „zobecněných významů“ pádů (srov. k tomu KACNEL'SON, 1974, 53n.; HELBIG, 1978); tento systém byl vyvinut nezávisle na syntaxi a syntaktických větných členech (naopak právě jako jejich alternativa).

2) Nepopíratelnou skutečností, sloužící jako výchozí bod teorie pádů, je to, že tradiční pády (nominativ, genitiv atd.) jsou jen pádovými *formami*, jen *povrchovými* pády, které často sémantické pádové relace (jako např. agens, patiens, instrument) neutralizují a zatemňují. Povrchové pády a hloubkové pády nemohou být zobrazovány izomorfně, neboť jejich vzájemné vztahy nejsou 1:1. Jestliže povrchové jevy nemohou být *přímo* sémanticky interpretovány, zpochybňuje se tím předpoklad invariantních obecných významů jednotlivých povrchových pádů (srov. k tomu také NEUMANN, 1967, 377; KACNEL'SON, 1974, 53n.; HELBIG, 1973, 187n.; HELBIG, 1978, 31n.; ANDERSON, 1971, 7).

3) Naopak inventář sémantických pádů umožnil *nepřímé* přiřazování sémantických pádů jak povrchovým větným členům, tak také povrchovým pádům. Přitom lze snadno ukázat, že *jednomu* sémantickému pádu může odpovídat *několik* povrchových pádů a naopak že také *jeden* povrchový pád může reprezentovat *několik* sémantických pádů. Právě tak snadno prokazatelné je to, že *jednomu* větnému členu (nebo jeho části) odpovídá *několik* sémantických pádů a naopak *jednomu* sémantickému pádu *několik* větných členů (srov. k tomu ABRAHAM, 1972; HEIDOLPH, 1977; HEIDOLPH A KOL., 1981, 172n., 315n.).

4) Pomocí sémantických pádů je tedy možné popsat sémanticky ekvivalentní nebo sémanticky téměř ekvivalentní věty tak, že jejich ekvivalence je reflektována i v popisu (což je známé kritérium vysvětlující síly gramatické teorie):

(6) *Der Lehrer trat in das Klassenzimmer.*
(Učitel vstoupil *do třídy*.)

(7) *Der Lehrer betrat das Klassenzimmer.*¹⁹

Zvýrazněným členem je v (6) předložková vazba ve funkci příslovečného určení, v (7) akuzativ ve funkci předmětu. Významovou podobnost obou vět nelze vysvětlit pomocí povrchových pádů, ani pomocí větných členů, nýbrž až pomocí sémantických pádů (v obou případech jde o lokativ).

5) Inventář sémantických pádů umožňuje přesáhnout syntaktickou valenci (údaje o aktantech, o jejich morfosyntaktické formě a také o větněčlenské

Pozn. překl.:

¹⁹ Tuto německou větu je třeba opět přeložit jako *Učitel vstoupil do třídy*; čeština totiž nedisponuje sémanticko-syntaktickou strukturou vystihující německou strukturu (7), v zásadě **Učitel vstoupil třídu*. Problém, o němž je řeč, je možné ilustrovat také na českých příkladech E. Hajičové: *Kůň skočil přes překážku* – *Kůň přeskočil překážku*.

platnosti),
valence“ a
slovních dr
určité slove
tři sémanti
ké pády (a)
6) Vedle
sémantický
tické větné
tické větné
a větných
a také nejs
HO, 1974).
u sémantick
tickým větu
1974, 38n.,
Proti těmto
jazyků) stoj
problémům
a) První
tu“ jsou op
kládal FILI
gramatiky
vyjádřil neg
Nabízí se o
chom se zř
ZIMMERMA
MOREM jsou
ké relace sy
RŮV závěr, ž
na čistě pov
kem hypoté
bud' relační
strukturu –
Mezitím vša
ry neexistuj
podléhat da
163; později
vyjadřovaly
mo“, a tedy
kládat vícev
tu a objektu

(+/- spontánní), (+/- dialogický), (+/- prostorový kontakt při komunikaci), (+/- časový kontakt při komunikaci), (+/- akustický kontakt při komunikaci), (+/- specifické formule zahajující text), (+/- specifické formule ukončující text), (+/- závazná stavba textu), (+/- závazná tematika), (+/- užití 1. os.), (+/- užití 2. os.), (+/- užití 3. os.), (+/- užití imperativních tvarů), (+/- omezení v užití časů), (+/- užití „ekonomických“ jazykových forem, jako např. krácených výrazů – např. „glaub ich“, „sowas“³⁰), (+/- jazyková redundance v textu, jako např. opakování, stereotypy), (+/- podíl nejazykových prostředků v komunikaci), (+/- komunikační rovnoprávnost partnerů). K těmto rysům (formulovaným binárně), které rozpracovala SANDIGOVÁ (1972, 133n.), bychom mohli doplnit ještě další, jako např. (počet produktorů) (počet příjemců), (+/- specifikovanost příjemců), (+/- veřejný), (+/- řízený) apod. (srov. také BAYER, 1973, 64n.; HELBIG, 1975, 73n.).

Podstatné je to, že odpovídající druhy textů jsou charakterizovány tím, že jsou jim odpovídající rysy přiznány (+), nebo nepřiznány (-). Tímto způsobem lze (ve zkrácené formě) připsat druhu textu „*interview*“ např. následující kombinace rysů: (+ mluvený), (- monologický), (+ časový a akustický kontakt při komunikaci), (+ užívání všech tří osob), (+/- užívání imperativu), (- komunikační rovnoprávnost partnerů), (+/- spontánní), (+/- veřejný), (+/- prostorový kontakt při komunikaci) ... Druh textu „*běžný rozhovor*“ by mohl být naproti tomu charakterizován těmito rysy: (+ mluvený), (- monologický), (+ časový a akustický kontakt při komunikaci), (+ užívání všech tří osob), (+/- užívání imperativu) – až potud jde vlastně o stejnou charakteristiku jako u „*interview*“, ale nyní přicházejí rozlišující rysy: (+ komunikační rovnoprávnost partnerů), (+ spontánní), (- veřejný), (- řízený), (+ prostorový kontakt při komunikaci). V jiných druzích textu se mohou objevit další rysy: Specifické formule zahajující a ukončující text najdeme např. v dopisu, v lékařském předpisu, inzerátu, v smutečním oznámení, pouze zahajující formule v kuchařském receptu nebo zprávě o počasí. Vazba na určité téma je vlastní mnoha druhům textu (jako jsou např. *interview*, lékařský předpis, zpráva o počasí, diskuse), pouze některým druhům nikoli (jsou to např. rozhlasové zprávy, běžný rozhovor). Na užívání 3. osoby jsou omezeny např. text zákona, zpráva o počasí nebo novinová zpráva, a ty nejsou zároveň slučitelné s užíváním imperativních forem. Jazyková redundance je vyloučena např. u textů zákonů, lékařských předpisů, zpráv o počasí a telegramů, nikoli však v telefonních a vůbec běžných rozhovorech, v dopisech, diskusích atd.

Pomocí kombinací rysů se nepochybně daří zřetelně vyčleňovat *jednotlivé* druhy textů (což je předmětem takových zkoumání). Také se daří specifikovat příbuznost různých druhů textů (poukazem k totožnosti, resp. různosti přísluš-

Pozn. překl.:

³⁰ Rozumí se na pozadí „širších“ výrazů *glaube ich, so etwas*.

ných rys
všech dru
úrovním
charakte
komunik
jazykové
podstatn
mogenní
textů jde
počátku
externí
nost par
ní je při
vztahenc
2) U
ný typo
jednotně
srov. tak
funkce.
produkt
nou inte
vyvozují
funkce k
razovací
vé texty
se vyvoz
Tato l
nevýhoc
textu in
žádost),
různých
Protože
že určitě
dominuj
„domin
funkční
vytvořit
Za po
1976), v
bu, jaký
faktory
(v závor

S tím souvisí pojem významu ("meaning")³³ a otázka, jakou úlohu mají v mluvních jednáních intence a konvence. AUSTINŮV předpoklad konvenčnosti ilokučních aktů vyvolal obsáhlou diskusi: STRAWSON (1971, 23n.) namítal AUSTINŮVI, že existují případy, kdy nelze odvodit ilokuční sílu výpovědi (pokud se nevyčerpává „významem“) z konvencí, že to, co mluvčí výpovědí míní (*means*) a chce dát na vědomí, je vyjádřeno konvenčními prostředky jen částečně. Při tom se odvolává na pojem „meaning“ ze studií H. P. GRICE (srov. např. 1971, 58), který tímto pojmem rozumí záměr mluvčího dosáhnout výpovědí u posluchače určitý účinek tím, že posluchač je přiveden k tomu, aby záměr mluvčího identifikoval. Na rozdíl od vágního pojmu konvenčnosti, který byl upřesněn teprve LEWISEM (1975) (kde dokládá, že konvence nelze odvodit ani z explicitně formulovaných pravidel, ani z pouhých úmluv, nýbrž že jde o znalosti, které řídí jednání členů jazykového společenství), rehabilitoval GRICE pojem intence (který byl od dob WITTGENSTEINOVA ztotožnění významu a užití do značné míry vystřídán pojmem konvence) a z „mínění“ (intence) dokonce odvodil význam. GRICE (1971, 54) rozlišoval mezi tím, co mluvčí *říká*, a tím, co *implikuje*. Některé z těchto implikatur jsou konvenční (tj. implikované významem), jiné jsou nekonvenční (vymykají se z oblasti konvenčního významu). Tyto nekonvenční implikatury nazývá GRICE (1975, 45n.; 1980, 111n.)³⁴ „komunikačními implikaturami“ (*conversational implicatures*); jejich podstatou je obecný kooperační princip (přispívej k rozhovoru, jak to stav rozhovoru vyžaduje!), který se v komunikaci projevuje několika specifickými maximami: kvantity (např.: Ať je tvůj projev co nejinformativnější!), kvality (např.: Říkej jen to, co je pravdivé!), vztahu (např.: Buď relevantní!) a způsobu (např.: Vyhýbej se dvojznačností! Buď stručný!). Zatímco GRICE zastává silně intencionální pojem významu (podobně také MEGGLE, 1979a; 1979b, 107n.) a odvozuje význam z mínění, zaujímá STRAWSON mezi intencionalismem a konvencionalismem střední pozici. Také pro SEARLA (1970, 45) je význam víc než intence; je zároveň záležitostí konvence (srov. také SEARLE, 1971, 46). Mluvní akty jsou determinovány *jak* pravidly, *tak* také intencemi: Něco říkat vždy znamená něco říkat s určitým záměrem, vyvolávat určité efekty; tyto efekty jsou determinovány pravidly, která jsou spojena

Pozn. překl.:

³³ Čtenář by měl mít na paměti, že problematika významu v angloamerické odborné literatuře je do jisté míry dána mnohoznačností anglického výrazu „mean“, resp. „meaning“. Jde především o rozlišení případu „mean“ = mínit, zamýšlet (např. *Petr míní x*) a případu „mean“ = znamenat (např. *Toto slovo znamená x*). Jak je zřejmé, čeština tyto dva případy výrazově rozlišuje.

³⁴ Tento důležitý článek H. P. Grice vyšel rusky pod názvem *Logika i rečevoje obščenie* ve sborníku *Novoje v zarubežnoj lingvistike XVI (Lingvističeskaja pragmatika)*, Moskva 1985, s. 217n. U nás na Grice navázala H. GIRLOVÁ-ŠEVČÍKOVÁ ve studii *Konverzační předpoklady*, publikované v *Studies in Modern Philology/Studie z moderní filologie III*. Praha, Kabinet cizích jazyků ČSAV, 1980, s. 49-120.

s vyslovenými větami (srov. SEARLE, 1974, 29). Pokud jde o pojem významu, vychází sice SEARLE z GRICOVY definice (neboť bere v úvahu pojem intence), nepovažuje ji však za dostatečnou, protože stírá rozdíl mezi ilokucí a perlokucí a navíc nevysvětluje, do jaké míry je význam záležitostí konvencí nebo pravidel. Místo toho by se mělo podle SEARLA (srov. 1970, 42n.; 1971, 44n.) zřetelně rozlišovat „meaning“ ve dvojitým smyslu: Na jedné straně říkáme o hláskách, které jsou při realizaci mluvního aktu vysloveny, že mají význam (*have meaning*), na druhé straně říká mluvčí, že těmito hláskami něco míní (*means something*). Jde o rozlišení mezi tím, že někdo něco míní tím, co říká (*one's meaning something by what one says*), a mezi tím, že to, co někdo říká, něco v jazyce znamená (*that which one says actually means in the language*), jinak řečeno: mezi tím, co **mluvčí** míní, zamýšlí, a tím, co vyslovená **slova** znamenají. SEARLE ilustruje tento rozdíl na situaci amerického vojáka, který je ve druhé světové válce zajat italskými oddíly a který se chce vydávat za německého důstojníka, aby byl propuštěn. Protože neumí ani německy, ani italsky, obrací se na Italy větou, kterou si pamatuje ze školy: „*Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?*“³⁵ Zamýšlí tedy (ve smyslu GRICE) dosáhnout určitý efekt, totiž aby si Italové mysleli, že je německý důstojník. Z toho však neplyne, že německá věta „*Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?*“ znamená v jazyce „Jsem německý důstojník“, ani to, že Američan toto opravdu míní. Proto není význam u SEARLA (1971, 46) pouze záležitostí intence, ale i konvence. Redukce mluvních aktů na intence mluvčích a následné efekty (tj. rekonstrukce intencí posluchačem) vystihuje jen **subjektivní** stránku komunikace; její **objektivní** (nebo intersubjektivní) stránka vyplývá až z faktických interakčních vztahů, které určují další průběh komunikace (srov. k tomu WUNDERLICH, 1972b, 142).

Tímto směrem jsou orientovány také pokusy SEARLA (1970, 57n.), který na příkladu slibu zjišťuje podmínky úspěšné realizace mluvního aktu. Tyto podmínky se týkají vztahu výpovědi a komunikační situace, ve které se mohou výpovědi realizovat jakožto úspěšná jednání. Pro slib formuluje devět podmínek: (1) podmínka normálního vstupu a výstupu (např. společný jazyk, vědomá interakce), (2) vyjádření propozice (její vydělení ze zbývajících částí mluvního aktu), (3) v propozici ztvárněný vztah k budoucímu jednání (neboť slib se nemůže vztahovat k minulosti), (4) komunikační partner si toto jednání přeje, (5) nutnost jednání (není smysluplné slibovat něco, co se jako samozřejmost očekává), (6) záměr realizovat jednání (mluvčí zamýšlí a je schopen to, co slíbil, vykonat), (7) mluvčí se (slibem) k něčemu zavazuje, (8) má v úmyslu vyvolat

Pozn. překl.:

³⁵ Česky: „Znáš tu zem, kde kvetou citroníky?“

u partnera na poznat záměr vyslovená za jazyka).³⁶

SEARLE (1971) která spočívá na ilokučním a světem, na např. víra, př (srov. k tomu

- 1) Represe
- 2) Direktiv
- 3) Komisiv
- 4) Expresiv
- 5) Deklara

zení, propuště Prostřednic posluchače pi zavazuje k bu postoj ke stav dochází k sou okamžité změ

2.3.4. Mlu (WU

V návaznosti mluvních aktů spolupracovní (1972) a „Prag zpočátku přev příspěvků zás Charakteristic souvislosti jed

Pozn. překl.:

³⁶ Obdobné podř a negace (Slovo a

³⁷ K dalšímu výv a jeho populariza verze z r. 1984). T Prání jako intenci

WUNDERLICH, 1976, 7), což je zdůvodňováno tím, že jazykovou výpověď je třeba chápat jako „interpersonální mluvní akt“, jako „akt jednání v rámci daného kontextu“ (WUNDERLICH, 1972b, 117). Zatímco SEARLE vysvětluje mluvní akty převážně na základě věty, přičemž *přeceňuje* roli indikátorů (zejména EPF) a *nedoceňuje* úlohu okolností (za nichž jsou jazykové jednání realizována), jde WUNDERLICHovi (srov. 1972b, 51n.) právě o „širší kontext jednání a práce, v němž se mluvní jednání vyskytují“, o jejich „vztaženost k zájmům mluvčích“. Pro jazykovědu z toho vyplývá velmi široký okruh otázek, neboť by se měla zabývat „analýzou a kritikou komunikačních souvislostí, interakčních procedur a jazykového povědomí v různých společenstvích“ (WUNDERLICH, 1976, 13). Komunikací se přitom rozumí užívání jazyka pro dorozumívání; o interakci se hovoří tehdy, když je komunikace vřazena do materiálních činností, které jsou orientovány na jiné osoby (např. podání šálku na čaj, nikoli však ořezání tužky), nebo když je materiální činnost doprovázena. Komunikace/interakce je pro WUNDERLICH (1976, 17) účastníky „stále produkovaný a interpretovaný *sociální proces*“. Souvislost mluvních aktů (resp. jazykových jednání) s jednáními vyplývá z funkcí mluvních jednání, která mohou materiální jednání *nahradit* (např. slib), budoucí materiální jednání *připravit* (např. plán) nebo minulá materiální jednání *vyjasnit* (např. dotaz), *poskytnout návod* k materiálnímu jednání (např. vysvětlení) nebo *konstituovat* sociální fakta (např. volby) (srov. WUNDERLICH, 1976, 23).

WUNDERLICH (1972a, 11n.) znovu řeší problém konvenčnosti mluvních jednání³⁸ a rozlišuje dvě roviny jazykové konvenčnosti: *gramatickou konvenčnost* (jejíž podstatou je vzájemné přiřazení významů a zvukových konfigurací) a *konvenčnost komunikační*, danou jednáním (vztahy mezi komunikačními předpoklady, resp. důsledky, a výpovědními formami). Základní problém jazykovědy vidí v objasnění toho, „jak jsou obě roviny konvenčnosti k sobě vztaženy, přesněji: jak se uplatňují gramatická pravidla ve vztahu k podmínkám a pravidlům mluvních jednání“ (WUNDERLICH, 1972a, 15), „ve studiu vztahů mezi typy výpovědí a typy kontextů“ (WUNDERLICH, 1972b, 123). Výpovědní formy

Pozn. překl.:

³⁸ Na tomto místě prof. Helbig upozorňuje německého čtenáře na německé terminologické problémy; říká: „Od poloviny 70. let se užívá místo „Sprechakt“ a „Sprechhandlung“ stále víc termín „Sprachhandlung“, a to bez zřetelného a explicitního zdůvodnění; anglicky psaná literatura má jen „speech act“ – srov. k tomu WUNDERLICH, 1976, 22; SÖKELAND, 1980, 6.“ – Na základě ústního sdělení prof. Helbiga bychom mohli tuto situaci v německé terminologii interpretovat takto: Přesun od termínu „Sprechakt“ (mluvní akt), resp. „Sprechhandlung“ (mluvní jednání) k termínu „Sprachhandlung“ (jazykové jednání) je motivován zřejmě snahou signalizovat to, že příslušné jevy nenáleží jen performanci (parole), ale i kompetenci (langue); „Handlung“ (jednání) se zase chápe jako komplexnější jev než „Akt“ (akt). Jde tedy nejen o posun terminologický, ale i o posun v pojetí příslušných jevů. Toto pojetí však není přijímáno všeobecně, což se v pracích přehledového charakteru může jevit jako terminologická rozkolísanost.

a mluvní jednání
mluvních jednání
– užívání EPF

Naopak mohou
kační (neboli

Ačkoli všemi
realizována r
vací). Formá
může mít, k
různé komun

Různá funkce
jednání je ta

společenských poměrů a komunikační činnosti (srov. podrobněji 1.4.3.). Zatímco *teorie mluvních aktů* sice jazyk obecně začleňuje do komunikační činnosti a souvislosti jednání (ačkoli v různé míře a s různými akcenty), ale ty nevyvozuje dostatečně důsledně (ve většině prací) z jiných druhů společenské činnosti (v poslední instanci z práce), stává se u HABERMASE komunikační činnost vzhledem ke společenské činnosti dokonce primární, neboť na základě komunikace (přesněji „komunikační kompetence“, anticipovaného „diskursu“) má být společnost přetvořena. Tak vznikl nepřiměřený pokus filozoficky zobecnit výsledky lingvistického bádání a vyjasnit společenskoteoretické problémy na základě lingvistiky. Na rozdíl od takových pokusů je třeba vycházet z toho, že neexistuje žádné (primárně) lingvistické řešení filozofických a společenskoteoretických problémů – tím by byla jazykověda neoprávněně povýšena na jistý druh supervědy (podobně jako ve filozofické interpretaci strukturalismu) –; jednotlivé konkrétní vědy a teorie nemohou zastoupit filozofii.⁴⁰

2.3.8. Teorie mluvních aktů a generativní gramatika

Status teorie mluvních aktů je na základě různých východisek posuzován různě. Jde na jedné straně o různé přístupy k významu a k vymezení hranic mezi sémantikou a pragmatikou (srov. k tomu podrobněji STEUBOVÁ, 1978; HELBIG, 1983), na druhé straně také o divergence mezi teorií mluvních aktů a generativní gramatikou. Nejobecněji lze rozlišovat tři přístupy (srov. také SEARLE ET AL., 1980, IXn.; HARMAN, 1974, XI):

1) První přístup je založen na formální filozofii (především logice), vychází např. z CARNAPA a chápe význam (*meaning*) z denotativního hlediska jen jako záležitost pravdivostních podmínek. Význam věty je pak určen její pravdivostní hodnotou (nikoli sémantickým popisem pomocí sémantických rysů – srov. LEWIS, 1972, 169n.); pragmatika by měla vymezit, jak interpretovat syntakticky definované výrazy v závislosti na specifických podmínkách jejich užívání v kontextu. Teorie mluvních aktů by musela být na základě tohoto přístupu přiřazena k pragmatice; neboť v souladu s tímto přístupem popisuje syntax věty, sémantika propozice s jejich pravdivostní hodnotou a pragmatika mluvní akty a kontexty, v nichž jsou užívány (srov. STALNAKER, 1972, 381n.).

2) Druhý přístup vycházející z lingvistické sémantiky (např. KATZ) nevidí jádro sémantiky v denotaci, ani v pravdivostních podmínkách, ale v sémantické reprezentaci, která se skládá ze sémantických rysů. Sémantika by se měla zabývat doslovným (bezkontextovým) významem slov, pragmatika naproti tomu

Pozn. překl.:

⁴⁰ Z lingvistického hlediska k Habermasovým teoriím srov. u nás J. KRAUS, *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha 1981, s. 176n.

významem v mluvních akt

3) Třetí př většinou v s podstatu výz Tímto způsob rozlišovat me přinejmenším

Kontroverz tivní gramatil CHOMSKÉMU významem a i tak jako je fu a „nepřirozen významů vět kompetence j LE, 1974, 28n každý pokus v performanci proti CHOMS třeba mluvní instanci vždy vykonávat ml

Na tuto ná vztahy mezi ja ných vztazích vat strukturní znam vyvozov STRAWSONA (a „teoretiky f a CHOMSKY r sémantických v komunikaci význam“ (*ling domnívá, že v Teorie mluvní úspěšné komu když jsme si nemůžeme* (v s třeba zřetelně produkci výp (srov. 1976, 71

LICH, 1976a, 293n.) nebo „Linguistik des Dialogs“ (STEGE, 1976). Za těmito různými termíny se skrývá společná základní tendence: zkoumat přednostně mluvený jazyk dialogu na rozdíl od jeho zanedbávání v tradiční lingvistice (dosud mu byla věnována pozornost nanejvýš v rétorice, a to spíš z hlediska normativního než deskriptivního). Východiskem byl názor, že komunikace ve své podstatě probíhá dialogicky a základní jednotkou jazykové komunikace (lidské řeči) že je *rozhovor* (a nikoli slovo, věta, text nebo mluvní akt) (srov. HENNE/REHBOCK, 1979, 12n., 18). Rozhovor předpokládá přinejmenším dva komunikační partnery, kteří střídavě přebírají roli mluvčího a posluchače, a proto je nejvýraznějším rysem rozhovoru *vzájemný vztah* mluvčího a posluchače (z hlediska navozování a akceptování tématu); na rozdíl od mnohých jiných lingvistických směrů je tedy význačná úloha přisuzována také *posluchači* (srov. také HENNE, 1979).

Analýza rozhovoru – rozšířená především v SRN – vychází ze tří zdrojů: (a) z etnometodologické varianty „analýzy rozhovoru“ (*conversational analysis*) pěstované v USA; (b) z výzkumu mluveného jazyka v SRN; (c) z teorie mluvních aktů. Analýza rozhovoru v USA byla zaměřena na strukturu průběhu rozhovorů, jejím cílem byl výzkum mechanismů, které zakládají lidskou interakci, a vypracování souboru metodických znalostí, kterými musí komunikační partneři disponovat, aby mohli úspěšně kooperovat. Centrálním se stal pojem „turn“ (krok v rozhovoru, příspěvek k rozhovoru)⁴² (srov. YNGVE, 1970) a poznatek, že nejvýraznějším aspektem rozhovoru je střídání mluvčích; proto se také tento aspekt stal jedním z nejdůležitějších podnětů pro americkou analýzu rozhovoru (srov. HENNE/REHBOCK, 1979, 8n.). Teorie mluvních aktů (srov. podrobněji 2.3.) a teorie jednání (srov. např. REHBEIN, 1977) ovlivnily analýzu rozhovoru v okamžiku, kdy se lingvistika obecně orientovala na vlastnosti jazyka jako nástroje jednání a studovala korelace jednotek roviny výpovědi a jednotek roviny jednání (srov. HENNE/REHBOCK, 1979, 174n.) a korelace replik (*turns*) a mluvních aktů (srov. WUNDERLICH, 1976a, 299n.).

Dříve než se v sedmdesátých letech v SRN konstituovala analýza rozhovoru jako samostatný výzkumný směr, stal se v letech šedesátých preferovaným předmětem jazykovědy mluvený jazyk. Tento předstupeň analýzy rozhovoru – v podstatě bez souvislosti s americkou etnometodologií a v návaznosti na tradiční syntax a dialektologii – se projevoval zpočátku zájmem především o rozdíly mezi mluveným a psaným jazykem a pracoval se statistickými metodami převzatými z empirického sociologického výzkumu. Později v souladu s obecným rozvojem lingvistiky byly jazykové projevy stále více usouvztažňovány s jednáním. Novým faktorem nebylo jen přesunutí výzkumného zájmu od

Pozn. překl.:

⁴² V českých studiích o dialogu se užívá termín „replika“; s ním budeme nadále pracovat.

2.6.4. Pojem normy

Protože variantnost podléhá normování, je norma druhým centrálním pojmem v sociolingvistice. Normy jsou v nejobecnějším smyslu pokyny k jednání, výzvy k vytvoření souladů a shod v určité oblasti chování, – a ve vztahu k lingvistice – jsou to výzvy „k určité shodné 'kvalitě' jazykově komunikační činnosti a zejména výpovědi jakožto produktů této činnosti“ (HARTUNG/SCHÖNFELD, 1981, 63). Lingvistika se samozřejmě normami vždy zabývala; zájem o jazykové normy je tak starý jako zájem o jazyk vůbec. Nové je však v posledních desetiletích to, že s posunem orientace na společenskou dimenzi jazyka začala být jazyková činnost zkoumána z hlediska sociálních norem, a že tedy lingvistický pojem normy musel být obohacen o výsledky sociologických analýz. Sociální normy můžeme přitom chápat jako „myšlenková ustanovení“, která se vztahují k lidskému jednání a mají kolektivní závaznost, která tedy vyžadují od jednajících osob určitý opakující se druh jednání a jsou tak zaměřena na regulaci sociálního chování (srov. KLAUS/BUHR, 1975, 877). Ve vztahu k jazykově komunikační činnosti by normy, které jsou jejím podkladem, představovaly „myšlenková ustanovení sloužící mluvčímu/pisateli nebo posluchači/čtenáři, kteří vstupují do komunikačních vztahů, jako základ pro to, jak mohou nebo musí postupovat při realizaci komunikačních vztahů“ (HARTUNG, 1977, 12n.). V případě norem jde o abstrakce, které byly získány zobecněním pravidelnosti jazykově komunikační činnosti a jsou pro tuto činnost podstatně směrodatné (protože jsou komunikačním partnerům dány předem). To platí zvlášť také pro komunikační normy, pro teritoriální, sociální a situační variety. Abychom však mohli pojem normy vztáhnout k sociolingvistickým skutečnostem, musel by být vymezen přesněji.

Pojem normy se neobjevil v centru lingvistických úvah teprve s přesunem zájmu jazykovědy ze systému na fungování jazyka (k jeho různým pojetím v různých jazykovědných směrech srov. podrobněji SEMENJUKOVÁ, 1975, 454n.). Zatímco u DE SAUSSURA není ještě norma samostatným pojmem, je už tomu tak v pražské škole (u HAVRÁNKY se norma vykládá jednak jako jazykový systém charakterizovaný svou závazností, jednak – z hlediska fungování – jako to, co je uznáváno společností).⁴⁴ V HJEMSLEVOVĚ čtveřici pojmů „čistá forma“ (systém) – norma – úzus – individuální mluvní akt (přičemž norma, úzus a individuální mluvní akt jsou tři aspekty jazykové realizace) se nakonec pojem normy ukazuje jako postradatelná abstrakce, ale zároveň se připravuje cesta k zrušení absolutní dichotomie langue a parole a k zabudování normy do tohoto schématu. Tak postupoval především COSERIU (1971, 53n.), který oddělil systém od normy, což se rozšířilo např. v Sovětském svazu (ale i v jiných zemích). Systém

Pozn. překl.:

⁴⁴ Podrobně srov. I. NEBESKÁ, *Ke klasickému pojetí normy v české lingvistice*. Slovo a slovesnost 48, 1987, s. 334n.; též, *K současnému pojetí normy v české lingvistice*. Slovo a slovesnost 50, 1989, s. 152n.

podle něho před
představuje systé
a společností uzn
vaného systému (r
ariant), norma (ja
znamená, že mez
mluvením existuj
především COSE
vlastnost jazyka
jmem v oblasti ja

Na COSERIA 1
„úhrn nejstabilně
a fixovaných spol
být analyzován j
z hlediska realiza
strukturní schém
úrovně abstrakce
klad německému
několik normovy
odpovídat někol
systému, ale tak
realizace uznávar
ti tomu představ
netradičních a de
(srov. SEMENJUK
„objektivní strán
stránka“, souvis
je). Nejobecnější
stabilita, (b) sele
nost“ realizací (v
ce, zatímco v (b)

V návaznosti
zřetelně rozlišují
povahy jazykové
jazykové normy
možnost), jednal
norma stává „cer
lytický diferenco

Pozn. překl.:

⁴⁵ Srov. správné poc

společenských komunikačních potřeb, změn jazykového chování a konečně změn v jazykovém systému.“ Jazyková norma podle něho reprezentuje „koeficient využití jazykového systému, jehož struktura představuje vzhledem k normě vyšší úroveň abstrakce lingvistického popisu. Jinak řečeno, jazyková norma je jazykový systém mínus potenciální znaky nebo kombinace znaků“ (LERCHNER, 1973, 110). Každému relativně stabilnímu společenskému užití jazykových prostředků lze připsat normy: Ke každému jazykovému systému „je možné přiřadit právě tolik specifických, historickospolečensky podmíněných norem, kolik existuje sociálně, regionálně nebo funkčně vyčlenitelných stabilizovaných realizací jazykového systému“ (LERCHNER, 1973, 111; srov. k tomu také LERCHNER, 1974, 133n.); přičemž norma nesmí samozřejmě být ztotožňována s kodifikací (srov. také HAVRÁNEK, 1976, 143n.), už jen proto, že kodifikace je jevem odvozeným, spojeným se subjektivně autoritativními momenty (srov. DUDEN, Slovník výslovnosti). Také NEURIUS (1973, 83n.) se orientuje na rozlišení mezi *langue* a *parole* a rozumí jazykovou normou „jednoduše shodu v užívání jazyka v určitém společenství“, pojem normy vztahuje jak k jazykovému systému, tak také k užívání jazyka a rozlišuje „systémové normy“ („možnosti jazyka uskutečněné v určitém časovém bodu v určitém jazykovém společenství nezávisle na konkrétních komunikačních podmínkách a situacích“, např. **das Tisch*, **er liefte*)⁴⁶ a „normy užívání“, tj. „realizace jazykových možností daná komunikačními podmínkami nebo sférami komunikace, tedy výběr jazykových prostředků vyplývající ze situace nebo funkce příslušného užití jazyka“ (NERIUS, 1973, 87n.). V oblasti rozvinutého kulturního jazyka neexistuje jen jedna norma, nýbrž několik norem, které jsou vázány na jednotlivé existenční formy jazyka (srov. NERIUS, 1973, 90n.). Variety národního jazyka mají specifické normy v závislosti na daném společenství, na mluvčích a na oblasti užívání jazyka.

Na rozdíl od tohoto velmi rozšířeného pojetí vyčleňujícího systém a normu (jako dvě samostatné kategorie odrážející různé jevy) se nověji prosazuje pojetí, podle něhož systém a normu je třeba chápat (především z hlediska činnosti) jako „jednotu dvou aspektů téhož jevu, invariantů jazykových výpovědí“. Invarianty jazykových výpovědí jakožto předpoklad a výsledek společenské činnosti by pak měly „jak systémový, tak také normativní charakter: jestliže analyzujeme invarianty, které lze vyabstrahovat z jazykových výpovědí pod zorným úhlem jejich vzájemných vztahů, chápeme je jako systém, jestliže je analyzujeme z hlediska jejich společenské závaznosti, chápeme je jako normu“ (NEUMANN A KOL., 1976, 452n.). Tím by do značné míry odpadlo velmi rozšířené rozlišení mezi systémem a normou. Na podporu této diferenciaci uváděné poznatky z německé slovo-tvorby – totiž že lze vytvořit kombinací slovesného kmene a afixu „-er“

Pozn. překl.:

⁴⁶ Naproti tomu srov. standardní podoby *der Tisch*, *er lief*.

činitelská
Leser, Spr
které jsou
hlediska h
sky závazn
sky fixova
ztěžuje).

Při ana
zproblema
objektu a
a systéme
norma, sy
plně neod
se jen na j
podmínky
ci iniciuje
činnosti (
s diferenci
mi norma
mínky ko
plyne cen
jejich výb
společens
struktury.

2.6.5. S

Ke globál
ciálu“ vyv
1976, 559
v systému
Socioling
čtyř fakto
logickými
jazyka (ja
vány“ pr
duktora a
komunika
lingvistick
mů“, v ni
ván jazyk